

СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР ГЕОПОЛІТИКИ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

THE CONTROVERSIAL NATURE OF GEOPOLITICS:
THE UKRAINIAN EXPERIENCE

Романюк Р.Й.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Романюк Н.А.,

*кандидатка політичних наук,
доцентка кафедри європейських та регіональних студій
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У статті подано загальну характеристику розвитку геополітики як одного з теоретичних напрямів дослідження міжнародної проблематики. Автори стверджують, що сучасне геополітичне вчення набуло еkleктичних рис, інкорпорувавши в себе певну кількість суміжних підходів науки про міжнародні відносини. Однак, широкий спектр чинників світового розвитку, який бере до уваги сучасна неокласична геополітика, не вчиняє з неї дисципліни, яка могла б претендувати на об'єктивність при поясненні сучасних процесів у міжнародному середовищі. Автори поділяють погляд вчених критиків про неминучу пов'язаність геополітичних образів світу та зовнішньої політики. Фактично, геополітика завжди є відображенням визначеного зовнішньополітичного дискурсу і, відтак, не є об'єктивною у загальному сенсі. Тому її аспірації щодо пояснення міжнародних відносин є непереконливими.

На підтвердження власного постпозитивістського трактування геополітики автори наводять відомий у політичній науці приклад цивілізаційного підходу у версії А. Кольба та С. Гантінгтона й залучають до розгляду геополітичні підходи відомого українського політичного діяча та науковця Л. Цегельського. Висновок про неодмінну ангажованість геополітичних уявлень спонукає авторів до аналітичної перевірки того, чи геополітика може слугувати прийнятним засобом пояснення міжнародних відносин, а також теоретичною основою для обґрунтування й реалізації зовнішньополітичних стратегій у наш час.

З огляду на сучасний багатокладний характер міжнародних процесів, наголошено на диференційованому характері могутності міжнародних акторів, що дає змогу використовувати кумулятивні ефекти від їхньої взаємодії. Це, на думку авторів, знецінює виключно матеріально орієнтовані зусилля держав, спрямовані на акумуляцію могутності. Підтверджено інтенційний, політично ангажований характер геополітичних уявлень, які здатні генерувати суперечності та конфлікти, зокрема територіальні. Зроблено висновки про важливість взаємодії акторів на основі усталених і релевантних у міжнародному співтоваристві правил та норм.

Ключові слова: геополітика, зовнішня політика, постпозитивізм, взаємозалежність, демократія, міжнародні відносини.

The article presents a general description of the development of geopolitics as one of the theoretical approaches to the international relations study. The authors argue, that modern geopolitics has acquired eclectic features, having incorporated a certain number of related approaches of the science of international relations. However, the wide range of world development factors, which are taken into account by the modern neoclassical geopolitics, does not make it to a discipline, that objectively explain a wide range of modern processes in the international relations. The authors share the view of other critics about the inevitable connection between geopolitical images and foreign policy. In fact, geopolitics is always a reflection of a certain foreign policy discourse and, therefore, is not objective in general sense. Therefore, the aspirations of geopolitics to explain international relations are unconvincing.

To confirm their own post-positivist interpretation of geopolitics, the authors study an example of the civilizational approach of A. Kolb and S. Huntington. They also discuss the geopolitical approach of the well-known Ukrainian politician and scientist L. Cehelskyj. The conclusion about the crucial involvement of geopolitical ideas prompts the authors to analytically check whether geopolitics can serve as an acceptable way to explain international relations, as well as a theoretical basis for the justification and implementation of foreign policy strategies in our time.

Considering the modern multilevel nature of international processes, the differentiated nature of international actor's power is emphasized, which opens the possibilities to use the cumulative effects of their interaction. This, according to the authors, devalues materially oriented efforts of states to accumulate own power. The intentional, politically engaged character of geopolitical ideas, which are able to generate contradictions and conflicts, particularly territorial ones, has been confirmed. Conclusions about the importance of interaction between actors on the basis of established and relevant rules and norms in the international community were made.

Key words: geopolitics, foreign policy, post-positivism, interdependence, democracy, international relations.

Постановка проблеми. Геополітику традиційно розглядають як вчення про простір та політику. Справді, на початковому етапі власного розвитку геополітика спрямовувалася на теоретичне обґрунтування належних форм силової політики та контролю держави над простором. У той час

вона послуговувалася здебільшого монофакторним підходом, основою якого був розгляд державної могутності крізь призму бінарних протилежностей: суша-море, гірський-рівнинний, зручний-невигідний, сприятливий-непридатний тощо. Ці протилежності давали змогу аналізувати переваги держав відповідно до їхнього просторового розміщення у досить спекулятивний спосіб: світ вимірювався і поділявся, виходячи зі специфічних державних інтересів. Властиво останні слугували своєрідними маркерами, що обумовлювали надання атрибутивних бінарно орієнтованих ознак визначеним географічним об'єктам.

Через негативний досвід інструменталізації з боку німецьких націонал-соціалістів у переддень та під час Другої світової війни, геополітика як самостійний експланативний напрям у міжнародних відносинах зазнала маргіналізації наприкінці 1940-х років. Однак елементи геополітичного світогляду все ж були адаптовані й набули розвитку у теоретичних напрацюваннях реалістів та нео-реалістів післявоєнної доби. В останній чверті ХХ ст. геополітичний стиль мислення поширив увагу на додаткові чинники могутності держави (окрім гео-просторових), з огляду на зростання взаємозалежності й пришвидшення глобалізації. Заразом оперативне поле геополітичних дискурсів охопило низку підходів із суміжних парадигм науки про міжнародні відносини і навіть окремих суспільних дисциплін (економіки, соціології, культурології тощо). Характерною особливістю цих дискурсів став виразний еkleктизм у відборі епістемологічних програм, завдяки чому в межах геополітичного пізнання з'явилися позірно «нові» предметні сфери, як наприклад, «геоекономіка». Примітним є те, що з'ясувати відмінність геоекономіки від наявного в теорії міжнародних відносин напрямку міжнародної політичної економії (ІРЕ)¹, вкрай складно, якщо взагалі можливо.

Спроби геополітики «грати на полях» інших наукових напрямів, теорій та дисциплін, з одного боку, не означають її універсалізації як загальної програми з пояснення міжнародних відносин (властиво, – підміни геополітикою теорії міжнародних відносин), а з іншого, – не забезпечують підвищення її «статусу» до рівня науки. Спосіб, у який відбувається розгляд різноманітних чинників та атрибуція їхнього значення крізь призму могутності держави та її динаміки у просторі, й надалі зберігає виразну умоглядність. З огляду на це, прихильники постпозитивістської критичної геополітики наголошують на неодмінній політичній ангажованості класичних та неокласичних геополітичних уявлень. Загалом же західні дослідники часто відмовляють геополітиці в окремому

науковому статусі, визначаючи її як підхід у межах парадигми реалізму теорії міжнародних відносин.

Аналіз досліджень і публікацій. Після закінчення холодної війни спостерігалось істотне поживлення наукового інтересу до геополітичної проблематики. Своєрідне відродження геополітичного мислення стало не лише поштовхом до (пере)осмислення відомих геополітичних ідей в нових умовах, що сприяло зміцненню неокласичних геополітичних підходів у науці про міжнародні відносини, а й зумовило розвиток у її межах нового напрямку – критичної геополітики. При цьому не йдеться про прогресивний розвиток геополітики від класичної до критичної, а про два принципово відмінні способи трактування міжнародної реальності. Якщо неокласична геополітика засновується на традиціях класичних геополітичних підходів і намагається адаптувати їх до актуальних умов, зокрема шляхом розширення меж власного пізнання за рахунок суміжних сфер (про що вже йшлося), то критична геополітика зосереджується на виявленні та викритті політично мотивованих уявлень та картографічних відображень (нео)класичної геополітики. Беручи до уваги цей «поділ праці» між двома напрямками сучасного геополітичного дискурсу, слід виокремити найістотніші дослідження вчених-неокласиків, реалізовані Г. Волькельсдорфером [1, с. 33–56], К. Флінтом та П. Тейлором [2], Г. Шульцом [3]. Серед релевантних учених критицистів – Г. Дерек [4], С. Долбі [5], Дж. Рагі [6], Дж. О'Туал [7]. Загальні принципи систематизації окремих теорій та підходів у науці про міжнародні відносини, зокрема геополітичного дискурсу, подають С. Барчіл та Е. Лінклейтер [8], С. Вебер [9], М. Гріффітс [10], Т. Данн [11].

Метою статті є розкрити суперечливий характер геополітичних уявлень та дискурсів, зумовлений конкретними історичними змінами й міжнародно-політичними обставинами. Досягнення мети реалізоване на основі епістемології постпозитивізму та критичного переосмислення окремих геополітичних ідей, зокрема українських, і тенденцій у розвитку міжнародних відносин.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Дослідження проблематизує уявлення про геополітику як теорію та практику світової політики, що значною мірою утвердилося в державах Центральної та Східної Європи. Спростування «об'єктивного» характеру геополітичних ідей та експланативних програм реалізоване за допомогою низки кейсів, що дає змогу підтвердити інструментальний, владний характер геополітичних уявлень та картографічних відображень, котрі слугують забезпеченню конкретних зовнішньополітичних цілей держави у визначену епоху.

¹ Примітка. (ІРЕ – *англ.*) аббревіатура від англословної назви напрямку International Political Economy.

Виклад основного матеріалу. Як уже йшлося, поновлення інтересу до принципів класичної геополітики наприкінці 1980-х років, супроводжувалося розширенням її первинного натуралістично-природничого інструментарію шляхом рецепції елементів інших підходів науки про міжнародні відносини та суміжних дисциплін. Відтак, упродовж останніх десятиліть геополітика набула позірно нового змісту, який зумовив хибне сприйняття цього напрямку політичного реалізму як загальної теорії міжнародних відносин. Така «універсалізація» уявлень щодо геополітичних знань є особливо характерною для частини академічного середовища, більшості політикуму та широких кіл громадськості держав Центральної та Східної Європи.

Пояснення цього стану справ є двояким: з одного боку, брак ґрунтовних знань з теорії міжнародних відносин спричиняє фактичну «підміну» цієї науки елементами геополітики в численних дослідженнях, а з другого, – геополітику, як засновану на дихотомічних протиставленнях і спрощених відображеннях міжнародної реальності легко інструменталізувати для практичних політичних потреб й мобілізувати громадську думку через зрозумілі й однозначні коди. Останнє є особливо придатним у випадку суспільств із деформованою авторитарними/тоталітарними гаслами ідентичністю, проблематизація якої та пошук власного «Я» в нових умовах не завжди здійснюються безболісно. Таким чином, бажання визначити чіткі й ясні політичні цілі (як було у минулому) щодо свого міжнародного призначення в постмодерному мінливому світі провокує «втєчу» до геополітичного надбання. Зауважимо, що еkleктичне поєднання в сучасному геополітичному дискурсі елементів багатьох суспільних дисциплін, передовсім, соціології, економіки, політології, історії, культурології, справді здатне генерувати уявлення про епістемологічну широту й експланативну (над)спроможність геополітики. Очевидним наслідком такого бачення є некритичне ставлення до «об’єктивних» істин, які експлуатує цей теоретичний напрям.

Об’єктивізація уявлень: маніпулятивність геополітичних образів. Існує безліч підтверджень того, як геополітичні відображення набули нормативного характеру й стали «об’єктивним» знанням про міжнародні відносини. Ми ж обмежимося лише двома прикладами. Першим прикладом є всесвітньо відома модель С. Гантінгтона щодо «зіткнення цивілізацій», яка на десятиліття визначила сприйняття ймовірної конфігурації конфліктів у міжнародному середовищі. Не підлягає сумніву, що відокремленість (проте не відособленість) культурних просторів була і залишається невід’ємною складовою динаміки міжнародних

процесів. Утім, події після 11 вересня 2001 р., а також міграційна криза в ЄС (2015 р.) виразно унаочнили, що конфлікти можуть відбуватися не лише «між» окремими суспільствами чи цивілізаціями, але й проходити «усередині» них, немов «пронизуючи» розгортання політичних процесів. Окрім того, критично переосмислюючи перспективу «зіткнення цивілізацій», не можна залишити поза увагою того факту, що на 30 років раніше за С. Гантінгтона, майже ідентичну теорію культурних просторів запропонував географ А. Кольб (1962) [12]. У той час таке відображення ліній (культурного) поділу в світовому контексті розглядали як проект майбутньої географії миру. Іншими словами, використовуючи аналогічні моделі, обидва автори дійшли протилежних висновків: якщо у 1960-х роках А. Кольб акцентував на культурному діалозі та його значенні для становлення миру, то у 1990-х роках С. Гантінгтон переконливо доводив неминучість зіткнення й конфліктів. При цьому, аналітичною «інтригою» є не лише існування тотожної цивілізаційної моделі й обґрунтування на її основі двох взаємовиключних стратегій, а й те, що її «мирна» експланативна спрямованість розвинулася під час протистояння між Сходом і Заходом, коли не існувало жодних ознак потенційного зміцнення солідаризму в міжнародній системі. Натомість «войовнича» інтерпретація вказаної моделі з’явилася у період демократичних перетворень, зокрема у межах так званого пострадянського простору, з огляду на які низка відомих науковців навіть обґрунтувала можливість розвитку нового типу міжнародної спільноти за зразком теорії міжнародного суспільства Англійської школи.²

Другим прикладом може слугувати еволюція геополітичних поглядів відомого українського політичного діяча та вченого Л. Цегельського. Під час Першої світової війни він активно обґрунтував доцільність створення незалежної Української держави на українських етнічних землях, виокремлених зі складу царської Росії. При цьому, його аргументи були підкріплені ґрунтовним геополітичним аналізом. Зокрема, у книзі «Великі політичні завдання війни на Сході та українське питання» (1915 р.) [13], подається розгорнутий опис господарства, культури й українських етнографічних меж, які, на переконання Л. Цегельського, виразно унаочнюють окремішність України щодо Росії й засвідчують її спроможність розвиватися самостійно. Значну увагу у цій роботі автор зосереджує також на релевантних аспектах

² Примітка. Дискусія щодо міжнародного суспільства почалася ще на початку 1970-х років майже одночасно у ФРН та Великобританії працями Н. Люманна (1971) і Дж. Бартона (1972), однак її було продовжено лише у 1990-х роках з огляду на розпад соціалістичного табору й виникнення нових умов для співпраці акторів у міжнародному середовищі.

взаємодії потенційно незалежної Української держави з іншими акторами регіону, що дала б змогу істотно послабити позиції Росії у Європі [14].

Більше ніж через 30 років після своєї першої статті, Л. Цегельський опублікував іншу змістовну працю (1949 р.), присвячену переосмисленню історії українських визвольних змагань початку ХХ ст. й проблематики створення незалежної України у той час [15]. Примітно, що у ній автор піддає сумніву уявлення про можливість відродження Української держави лише на українських етнічних землях і на основі геополітичного аналізу стверджує, що життєздатним організмом у східній частині Європи, ймовірно, може бути лише державне утворення в кордонах стародавньої Київської Русі з центром у Києві.

Поза сумнівом, метаморфози у переконаннях Л. Цегельського відбулися, не в останню чергу, під впливом історичного й особистого досвіду. З одного боку, після Другої світової війни СРСР розширив сферу власного впливу у Центральній та Східній Європі, що позирно підтвердило сприйняття геополітичної єдності цього простору. З другого ж, – Л. Цегельський, перебуваючи на еміграції у США, переконався у значній ефективності багатонаціональних держав, яка була недооціненою на початку ХХ ст. Так чи інакше, обидві конфігурації потенційно незалежної України – окреслимо їх як «мононаціональна» (1915 р.) та «поліетнічна» (1949 р.), були майстерно обґрунтовані одним автором з допомогою переконливих засобів геополітичної риторики.

Таким чином, наведені праці Л. Цегельського дають змогу, по-перше, обґрунтувати на окремому українському прикладі справедливості критичних вимог постпозитивістів щодо формування геополітичних уявлень з політичною метою й, по-друге, – продемонструвати варіативність принципів українського геополітичного дискурсу, пов'язану з визначеною міжнародно-політичною кон'юнктурою. Це, серед іншого, вказує на доречність й актуальність використання епістемології критичної геополітики для вивчення української геополітичної думки, що досі не отримало широкого застосування у межах сучасної політичної науки.

Обидва приклади, – як Гантінгтона-Кольба, так і Цегельського, – дають змогу підтвердити, що геополітичні конструкції, включно з їхніми картографічними відображеннями, не існують об'єктивно. Дивергентні геополітичні уявлення формують зразки аргументації, з яких лінгвістичними та картографічними засобами конструюються нові «об'єктивні» геополітичні дискурси [7. с. 185]. Немає сумніву, що природні фізичні об'єкти (суходіл, гірські та водні масиви тощо) існують об'єктивно, однак значення, яке їм нада-

ють міжнародні актори у різні історичні періоди та з огляду на власні специфічні політичні потреби істотно різняться. Саме ці значення можуть ставати джерелами небезпечної політичної інструменталізації, стратегічного зловживання геополітичними образами світу з метою втілення визначених інтересів у міжнародному середовищі. Цей аспект є особливо характерним для авторитарних і тоталітарних держав, зокрема сучасної Російської Федерації.

Як «працює» сучасний світ поза геополітикою? У минулому успішність реалізації геополітичних сценаріїв пов'язувалася, значною мірою, із матеріальними, насамперед військовими, аспектами могутності потенційних супротивників. Справді, якщо взяти до уваги лише військовий вимір могутності, то Російська Федерація перед повномасштабним вторгненням в Україну 24 лютого 2022 р., володіла значною перевагою, порівняно з Україною. Така ситуація, гіпотетично, мала би сприяти могутнішій у військовому плані державі, якщо оцінювати динаміку конфлікту з погляду політичного реалізму, чи класичної геополітики. Однак у світовій практиці існували й винятки. До них, зокрема, зараховують В'єтнамську війну, під час якої США стикнулися з «парадоксом нереалізованої могутності» [16, с. 163].

Утім, на відміну від попередніх періодів, сучасна російсько-українська війна розгортається у постмодерну епоху. Особливістю останньої є кумулятивний вплив паралельних реальностей і функціонування розширених структур могутності, що взаємодоповнюються. Сучасний досвід гібридизації війни вказує на те, що нова якість протистояння досягається не тільки і не стільки завдяки «гібридності» самого конфлікту (адже зміст війни залишається незмінним і простим для ідентифікації: вирішальним засобом досягнення цілей для держави-агресора є воєнне насилля), скільки через багатоукладний характер засобів впливу на агресора, котрий не бере до уваги чинників взаємозалежності в міжнародному середовищі. З постмодерністських перспектив може йтися навіть про так звану «радикальну взаємозалежність» [17, с. 95], яка з огляду на космополітичні основи, змушує до співпраці задля запобігання небажаним тенденціям у світовому розвитку.

Прихильність до співпраці є загальноновизнаною властивістю демократій [18, с. 30–38; с. 90–92]. Вони не лише поділяють спільні цінності, а й володіють схожими структурами могутності. Демократії демонструють значний потенціал до об'єднання, особливо у випадках, коли спільні демократичні цінності опиняються під загрозою. А їхня здатність до зваженого використання усіх

структур могутності (знання, фінанси, культура тощо) дає змогу ефективно впливати на агресора, як невійськовими, так і військовими засобами.

Акцент на багатоукладній могутності й потенціалі демократичної співпраці вказує на причину численних перемог демократій у їхньому протистоянні з різними авторитарними чи тоталітарними режимами. Він пояснює також причину втрати популярності серед розвинутих демократичних держав «чистої» або класичної геополітики, орієнтованої здебільшого на розвиток військового потенціалу. Сучасні геополітичні патерни, як частина стратегічних досліджень, є багатоукладними і беруть до уваги якісні, а не лише кількісні показники військового потенціалу, особливо з урахуванням наслідків так званої «революції у військових справах». Остання була пов'язана з намаганням істотно зменшити кількість жертв серед військових та цивільного населення під час збройних конфліктів, насамперед шляхом використання новітніх досягнень у військовій сфері [19, с. 654].

Підсумовуючи зазначимо, що тривала відсутність чіткої й послідовної національної геополітичної стратегії в українському зовнішньо- та внутрішньополітичному дискурсі парадоксально компенсується сьогодні прихильністю нашої держави до демократичних принципів розвитку. Це посилює могутність України через залучення демократичних держав та їхніх потенціалів, насамперед військового, політичного та економічного характеру. Водночас з огляду на необхідність комплексної протидії російській агресії, істотного значення набуває здатність України до внутрішньодержавної трансформації й забезпечення ефективної оборони.

Висновки: геополітика загроз vs геополітика можливостей. Роль геополітики можна розглядати як істотну саме у площині формування конкурентних, а не солідаристських стратегій, хоча розвиток останніх також є мислимим у середовищі акторів, що поділяють однакові цінності. Тим не менше, з перспектив визначеного міжнародного актора, геополітичні образи і дискурси завжди є відображенням конкретних стратегічних цілей, які мають, у першу чергу, територіальний вимір. Ціннісне «навантаження» окремих елементів фізичного простору неминуче призводить до формування односторонньої регіоналізації шляхом легітимізації «ліній поділу». Таким чином, інструменталізація геополітичних дискурсів, незалежно від того, чи її спрямовано на об'єднання визначених акторів зі збіжними інтересами, чи навпаки, – на конфронтацію між ними, неминуче постає якщо не загрозою, то викликом для міжнародної безпеки у розумінні потенційної зміни *status quo*.

Не слід залишати поза увагою й напрацювання у геополітичних дискурсах окремих акторів визначених «іміджів» для інших суспільств або держав, представники яких можуть розглядатися як загроза для національної чи міжнародної безпеки. Отож, дихотомічні понятійні пари на зразок «свій/чужий», що містять ціннісні навантаження, здатні мобілізувати не лише зовнішню, але й внутрішню політику на протидію чітким та «очевидним» викликам. Тому «лінії поділу», які є неодмінною складовою геополітичних відображень, однаковою мірою функціонують в уявленнях щодо міжнародної і внутрішньої безпеки. Наслідки цього можуть бути вельми диференційованими, залежно від типу спільноти-творця геополітичних образів, її політичного режиму, рівня розвитку й залучення у світові процеси, ступеню відкритості тощо. При цьому, чим некритичніше конкретна спільнота ставиться до стратегічної функції поширених у її межах геополітичних уявлень, тим простіше використовувати останні у боротьбі за владу і простір, як в самому політичному дискурсі, так і з метою поляризації й мобілізації суспільства з політичною метою.

Формування солідаристських уявлень є критично важливим для розвитку дружніх відносин між взаємозалежними акторами та зміцнення міжнародної безпеки. Однак воно має лише обмежені можливості для втілення у рамках напряму, зосередженому на відображенні територіальних відмінностей. Адже одна із найвпливовіших парадигм у науці про міжнародні відносини – інституціоналізм, – вказує, що процеси міжнародної інституціоналізації (режими)³ націлюються на потреби функціонального опрацювання проблем каталізують тенденцію до послаблення конфліктів інтересів, які можна відобразити територіально. Це формує придатні структури опрацювання суперечливих питань у сучасному взаємозалежному світі.

Таким чином, розуміння могутності більше не зводиться лише до володіння матеріальними чинниками, а проектується на структурні й дискурсивні аспекти соціального буття. Сучасне міжнародне суспільство держав базується на глобальному режимі прав людини та міжнародного права, який залишається релевантним й ефективно протидіє намаганням окремих акторів домогтися ревізії світового порядку, відповідно до їхніх геополітичних уявлень.

³ Примітка. Теорію режимів зараховують до неінституціоналізму, як позитивістської трансформації інституціоналізму. Однак у цьому випадку ми не вдаватимемося до розрізнення ідейно-світоглядної парадигми інституціоналізму крізь призму змін у її методологічних підходах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Wolkersdorfer G. Politische Geographie und Geopolitik: Zwei Seiten derselben Medaille? *Politische Geographie. Handlungsorientierte Ansätze und Critical Geopolitics. Heidelberger Geographische Arbeiten I* (Hrsg.) Reuber Paul, Wolkersdorfer Günter. B.112. Heidelberg : Selbstverlag des Geographischen Instituts Heidelberg, 2001. 304 S.
2. Flint C., Taylor P. J. *Political Geography: World-Economy, Nation-State and Locality*. 7th edn. London and New York : Routledge, 2018. 390 p.
3. Schultz H-D. Herder und Ratzel: Zwei Extreme, ein Paradigma? *Erdkunde*. 1998. Nr.52. S. 212–233.
4. Derek G. *Geographical Imaginations*. Cambridge : Blackwell, 1994. 456 p.
5. Dalby S. Calling 911: geopolitics, security and America's new war. *Geopolitics*. Nr.8 (3). 2003. P. 61–68.
6. Ruggie J. G. Territoriality and Beyond. Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*. 1993. Nr.47 (1). P. 139–174.
7. Ó Tuathail G. Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space. *Borderlines*. B.6. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. 328 p.
8. *Theories of international relations / Scott Burchill et al.* 3rd ed. Palgrave Macmillan, 2005. 321 p.
9. Weber C. *International relations theory: a critical introduction*. 3rd ed. London & New York : Routledge, 2010. 336 p.
10. *International relations theory for the twenty-first century : an introduction / Ed. Martin Griffiths*. London & New York : Routledge, 2007. 200 p.
11. Dunne T., Kurki, M., Smith, S. *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. Oxford : Oxford University Press, 2007. 400 p.
12. Kolb A. *Die Geographie und die Kulturerdteile / Hrsg. Leidelmair Adolf. Hermann von Wissmann-Festschrift, Tübingen : Geographisches Institut der Universität Tübingen, 1962.*
13. Cehelskyj L. *Die großen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage*. Berlin, 1915. 37 S.
14. Романюк Р. Проблема українського державотворення у праці Л. Цегельського «Великі політичні завдання війни на Сході і українське питання». *Вісник Львівського Університету. Серія міжнародні відносини*. 2001. Вип. 5. С. 36–44.
15. Цегельський Л. Проблема української нації. *Універсум*. 2002. № 11–12. С. 58–61.
16. Baldwin D. Power Analysis and World Politics: New Trends versus Old Tendencies. *World Politics*. 1979. № 31 (1). pp. 161–194.
17. Campbell D. *Politics without Principle: Sovereignty, Ethics, and the Narratives of the Gulf War*. Boulder, CO : Lynne Rienner, 1993. 115 p.
18. Russett B. *Grasping the Democratic Peace. Principles for a Post-Cold War World*. Princeton : Princeton University Press, 1993. 192 p.
19. *Handwörterbuch Internationale Politik. / Hrsg. Woyke W.* 9. Auflage. UTB : Stuttgart, 2005. 676 S.